

Indkøb, forbrug og livsstil

– om husholdningsregnskaber som kulturhistorisk kilde 1860-1970

Af Birgit Vorre

Inden for fødevarerområdet har den kulturhistoriske forskning hidtil mest interesseret sig for produktion af levnedsmidler og tilberedningen af dem, mens mellemløbet de daglige indkøb til husholdningerne har været et overset emne. Kilderne findes bl.a. i form af husholdningsregnskaber, som husmødrene siden midten af 1800-tallet har ført i kortere eller længere perioder, og som denne undersøgelse er baseret på (1). Inden for de sidste hundrede år har forbrug især hørt til statistikernes område, hvor man løbende har kunnet hente eksakte tal for de enkelte befolkningsgruppers årlige forbrug af fødevarer, men hvor både deltagerne og forbrug forbliver anonyme størrelser. I husholdningsregnskaberne kender vi forbrugeren, hendes miljø og indkøbsvaner, der gør det muligt at komme tættere på den enkelte familie og dens forbrug. Statistikken vil kunne understøtte den kulturhistoriske undersøgelse, der på grund af materialets art kun vil kunne pege på nogle tendenser og træk i tiden, mens dens styrke til gengæld er, at der kan arbejdes både synkront og diakront, hvilket er forsøgt i denne undersøgelse. Materialet, der omfatter tiden 1860-1970, er delt op i fire perioder, og inden for hver er valgt fra tre til fem familier. Det er ikke mange sammenlignet med en statistisk undersøgelse, men til gengæld kan man ved en kulturhistorisk indgang gå mere i dybden. Hertil kommer, at regnskaberne ikke er skåret over samme læst, som de ville være i en statistisk undersøgelse, men tværtimod er de meget individuelle og i høj grad præget af de enkelte husmødre og deres tid. Undersøgelsens mål har været at se, om husholdningsregnskaberne kan give ny viden om de udvalgte familiers forbrug og levevis og om der kan registreres egentlige indkøbs- og forbrugsmønstre inden for de enkelte perioder samt i hvilket omfang der sker ændringer over tid.

Nationalmuseets samling af husholdningsregnskaber omfatter også flere hovedbøger, der vedrører de samlede årlige udgifter til bl.a. skat, husleje, husholdning, fornøjelser, transport mm. Disse bøger blev indtalt midten af 1900-tallet altid ført af ægtemanden som den økonomisk

ansvarlige, mens husholdningsregnskaberne var hustruens afdeling (2). Stort set alle husholdningsregnskaber før Anden Verdenskrig stammer fra Københavnsområdet og fra den bedrestillede del af befolkningen, borgerskab og højere middelklasse som embedsmænd, officerer, fabrikanter og grossererere. Først senere forekommer også regnskaber fra andre samfundslag. Oplysningerne om familierne er ret sparsomme og indskrænker sig oftest til familiens almindelige data og bopæl, mens husstandens faktiske størrelse på det givne tidspunkt ikke altid er oplyst. For at få disse oplysninger har det været nødvendigt at supplere med folketællinger, hvor det har været muligt, ligesom adresserne er kontrolleret i diverse vejvisere.

Regnskabsførelsen

Regnskabsbøgerne kan enten være kolonnebøger eller bøger med fortrykte skemaer. I kolonnebøgerne føres regnskabet som regel for en måned ad gangen. I venstre kolonne anføres datoen, derefter varen og i højre kolonne prisen. Der lægges sammen dag for dag, og når måneden er omme udregnes månedens udgift som regel. De fortrykte bøger opererer med ugeregnskaber. Hvert opslag dækker en uge, hvor dagene står øverst, i venstre side er anført de mest almindelige madvarer som rugbrød, mælk, fløde, fisk og kød. Højre side har et felt til ekstraudgifter og nederst et felt til ugens samlede udgift. De fortrykte bøger er mest overskuelige, men de har den ulempe, at man kun kender prisen og ikke hvad de enkelte poster som kød og fisk faktisk dækker i modsætning til kolonnebøgerne. Til gengæld er der afsat plads til, at man har kunnet notere særlige varer, der ikke falder ind under de faste kategorier. Enkelte har også brugt højresiden til at føre en slags dagbog, der kan uddybe kendskabet til den pågældende, men som sjældent handler om husholdning. Også i kolonnebøgerne kan der være små bemærkninger i marginen, og de supplerer i højere grad regnskaberne. Regnskabsbøger efter Anden Verdenskrig har sjældent bemærkninger af hverken den ene eller anden art, ligesom flere varekategorier ofte er slået sammen, hvilket begrænser deres informationsværdi.

Ugentlig eller månedligt udbetalte ægtemanden husholdningspenge til sin kone, og han har i mange tilfælde forlangt, at hun aflagde regnskab for pengene. Et regnskab for 1888 afsluttes med en kommentar fra manden, der skriver, at han har revideret regnskaberne, der var i overensstemmelse med bilagene, hvorefter han har underskrevet sig revisor. Der kan være flere grunde til, at det især var de velstillede, der førte regnskab, men den væsentligste er nok, at man i borgerlige fa-

milier ønskede at have kontrol og styr over alle sider af tilværelsen også husførelsen (3). At husmoderen også kunne have nytte af det, fremgår af en lille artikel af dr.polit. Edward Mackeprang i en husholdningsbog fra begyndelsen af 1900-tallet. Her opfordrer han husmødrene til at føre regnskab og giver anvisning på, hvordan det kan gøres. Han skriver, at et regnskab vil være det bedste argument overfor »Husfaderens Paastande om Husholdningspengenes fejlagtige Anvendelse« og det bedste argument til at bevise, hvor vanskeligt det er at få husholdningspengene til at slå til (4). Også i yngre husholdningsbøger og i Dansk Husmoderleksikon er der afsnit om regnskabsførelse, men så vidt vides ikke i de ældre.

Indkøb og forbrug 1860-78, 1888-1914

De to første perioder er kendetegnet ved, at priserne fra 1860'erne til Første Verdenskrig lå forholdsvis stabile kun med en lille stigning i 1880'erne. En pot sødmælk kostede således 12-13 øre og et 3 pundes rugbrød nogenlunde det samme i hele perioden (5). Derimod må man formode, at indkøbsmulighederne ændrede sig i perioden fra torve- og gadehandel samt få butikker som bager, spækhøker og urtekræmmer til flere specialiserede detailbutikker. Det er dog ikke muligt af regnskaberne at se, hvor folk købte ind.

Anna Linde, Adelgunde og enkefru Topsøe

Fra 1860'erne og 70'erne findes regnskabsbøger fra tre husmødre. De to ældste er fra begyndelsen af 1860'erne. Den ene ført af Anna Linde, der begyndte »Den første Regnskabsbog«, en kolonnebog i maj 1861 få dage efter hun blev gift. Ægteemanden var fuldmægtig i Justitsministeriet i starten af karrieren og familien boede i en lejlighed på Vester-vold, hvor de fik det første af tre børn i 1862. Hun modtog »Maanedspenge« et beløb på 30 rdl. svarende til ca. 60 kr., som efter et år blev sat op til 35 rdl. Husholdets størrelse kendes først fra 1870, hvor han har titel af kancelliråd. Familien boede nu i en villa på Frederiksberg og havde tre børn og tre tjenestepiger. I 1861 har hun hver måned en udgift til Madam Olsen på 3 mark, hvilket formodentlig har været for vask eller rengøring. Da udgiften til tjenestefolk hørte til mandens regnskab, kan der herudover godt have været en eller to faste piger. Den anden regnskabsbog, det ældste eksempel på en fortrykt, er fundet i et pakhus i Nyhavn helt uden oplysninger. Kvinden hed Adelgunde Jacobsen, og hun har ført regnskaberne fra oktober 1862 til december 1863. Ud fra bogens dagbogskommentarer og en vejviser fra 1859, ser det ud til, at hun har ført hus for sin bror, der var korn-

handler. Hun modtog 25 Rdlr om måneden til husholdningen, hvoraf der også skulle udredes 3 Mark til Louise, samme beløb som madam Olsen fik hos familien Linde.

Begge kvinder købte ind dagligt også søndag. Næsten hver dag blev der købt fint brød, formodentlig hvede- eller sigtebrød, samt fløde og mælk. Flere gange om ugen også rugbrød, fru Linde ca. 4 kg i alt, mens Adelgundes køb varierede fra 5-9 kg (6). To til tre gange om ugen blev der købt kød og en til to gange fisk. Begge købte også jævnlige kartofler og grønsager eller grønsel, som det kaldtes. Kartofler, ærter og kål er det mest almindelige, men også blomkål og peberrod nævnes. Kødindkøbene omfattede mørbrad, kalvekød, lamme- og oksesteg, gås, høns, flæsk og brisler, mens fisk kunne være gedde, torsk, rødspætter, hornfisk, blankål og sild. Ind imellem fik Adelgunde sendt slagtemad og andet »hjemmefra« (Herringløse på Sjælland), således februar 1863, hvor hun modtog *et Sigtebrød, en Ribbenssteg, en Skinke og en Svinemørbrad*. Der er sjældent oplysninger om, hvad man spiste til daglig, en enkelt gang har hun noteret kål og flæsk, mens hun i juni serverede lammesteg og jordbær for sin far, der var på besøg. Hun købte i øvrigt ofte jordbær og stikkelsbær i sæsonen. Hvad angår forbruget af kød og fisk virker det i begge regnskaber meget varieret og af en type, som vi for flere varers vedkommende i dag ville betegne som luksusvarer og ikke dagligvarer. Men der har givetvis været spist grød og vælling af forskellig art. Anna Linde købte da også både byggryn, sagogryn, havregryn, mel og ris.

Nok så interessant er de almindelige ting, de ikke eller kun sjældent købte. Det gælder smør, sukker, te, øl og for Adelgundes vedkommende meget sjældent kaffe, hvilket sidste ikke stemmer med at hun af og til købte en »kaffesæk«, der formodentlig har været en form for kaffepose til at tage grumset. På højresiden har hun noteret »Begyndt et pund te og en top sukker«, hvilket kunne tyde på, at både te og sukker var forrådsvarer, som man havde i husholdningen og som ikke blev betalt af husholdningspengene. Det kan også være tilfældet med nogle af de andre varer. En gang om måneden har hun noteret »Begyndt en otting fint smør og 8 pund simplere« og kun en sjælden gang købte hun 2 pund smør. En otting smør er 32 pund eller 16 kg, som altså ikke har belastet husholdningsbudgettet. Næsten det samme er tilfældet hos familien Linde. Der købtes smør et par gange om ugen fra juni til oktober, hvilket hun noterede at »have fået godtgjort« eller »erstattet«. I vinterhalvåret oktober til maj blev der ikke købt smør, men ca. hver fjerde uge står en bemærkning i marginen »vejet 8 pund smør ud«, hvilket må betyde, at de i slutningen af september har købt hele

vinterens smørforråd. Vintersmørret eller ævresmørret var kraftigt saltet, så det kunne holde sig længe, men det blev anbefalet at vaske det ud. Fint smør er smør fra herregårdsmejerierne, mens simple smør er det noget ringere bondesmør. Smørgrossister opkøbte smørret direkte på gårdene, senere også på andelsmejerierne, hvorefter de sorterede og klassificerede det med henblik på eksport og salg til detailhandlerne. Der var stor forskel på smørkvaliteten og frem til 1897 var det derfor klassificeret i op til fem klasser (7). I regnskaberne kaldes det simple smør også madsmør, hvilket antyder dets brug til madlavning, men det er det fine smør, der bruges mest af. Overraskende er også det store forbrug af smør. I september købte familien Linde ca. 2 kg smør om ugen, mens de om vinteren brugte ca. 1 kg.

Den tredje husmoder er enkefrue Sigrød Topsøe, hvis regnskabsbøger stammer fra 1870'erne. Bøgerne er kolonnebøger med månedsregnskaber. Sigrød Topsøe var enke efter herredsfogeden i Skælskør, som døde i 1847. Herefter flyttede hun med parrets børn til Roskilde og i 1852 til København. I 1870'erne boede hun i en lejlighed på Vodroffsvej på Frederiksberg sammen med en voksen datter og søn samt en tjenestepige. Der er her tale om en ældre, erfaren husmor på omkring de 60, der antagelig lever af en pension og måske rentepenge samt vel også tilskud fra sønnen, der var dr. phil. og arbejdstekniker. Da hun er herre i eget hus, har hun ingen at stå til regnskab for, hvilket også fremgår af de månedlige beløb, der kan variere en del fra 48 til 77 Rdlr. i årene 1872-74, mens hun i 1877 har månedlige udgifter på 120-150 kr. I 1873 indførtes kronemøntfoden med virkning fra 1. januar 1875, hvor en rigsdaler blev sat til 2 kr.

Hver måned indledes regnskaberne med udgiften »Løn til Pigen«, der i 1872-74 var på 3 rdl. og 3 mark for i 1877 at stige til 14 kr. Som enke og husstandsoverhoved stod hun i modsætning til de andre også for denne udgift. Hvad angår indkøbsmønsteret ligner det de forrige med indkøb alle ugens dage og stort set samme hyppighed inden for de enkelte varegrupper. Det fine brød får en enkelt gang kommentaren »Hvedebrød til Dagen«, hvilket tyder på, at man har spist hvidt brød til alle måltider. Herudover blev der købt 4-5 kg rugbrød. Af kødvarer kan nævnes højreb, gås, kylling, bøfkød og oksesteg, der formodentlig var søndags- og gæstemad, mens svine- og kalvekarbonader, som blev købt ret ofte, og flæsk nok har hørt til hverdagsmaden. En hel skinke blev delt i to og halvdelen lagt i (salt)lage hos en bekendt. Der blev serveret fisk ca. en gang om ugen, bl.a. torsk, rødspætter og røget makrel, men også gedde, ørred og laks kom på bordet. Der er her større variation i grønsagerne, hvidkål, blomkål, spinat, grønsager, gu-

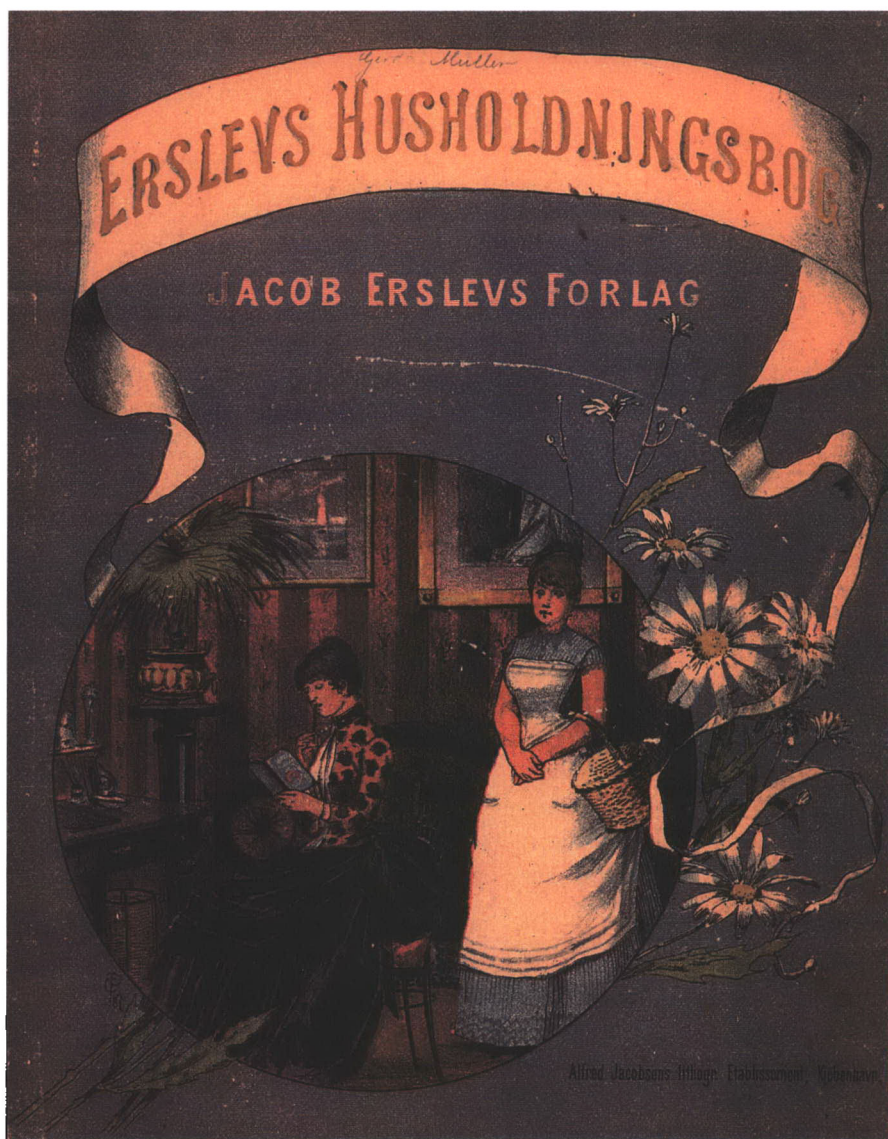
lerødder og snittebønner samt kartofler. Også øl såvel bajersk øl som hvidtøl købtes hyppigt, indtil hun i 1874 gik over til levering af øl ved en ølmand. Der blev brugt 4 pund kaffe på en måned samt kaffepapir, der formodentlig har haft samme funktion som føromtalte kaffesæk. Af og til blev indkøbt ost og en snes æg, mens te og sukker er mere sjældent. Hvad angår smør købte hun i januar 1872 8 pund til ca. en måneds forbrug, mens hun siden gik over til at købe ca. 2 pund om ugen samt ofte også 1 pund madsmør eller simplere smør. Fra 1877 fik hun smør leveret af en smørmand. Hendes højere udgift til husholdning skyldes, dels at hun havde udgiften til pigen, dels at hun måtte købe varer, som de andre ikke skulle betale af husholdningspengene. Det gælder smør og formodentlig også øl, som var en daglig drik i de fleste hjem, men som ikke var så hyppigt forekommende i de to andre regnskaber.

Udover disse almindelige varer købte alle tre kvinder også mere specielle varer som tørrede frugter, krydderier, chokolade, appelsiner og citroner, makaroni og kastanjer samt ret hyppigt ansjoser. Jævnligt købte man kager, i februar bl.a. fastekringler og til jul samt andre gange i årets løb julekage. Derimod var indkøb af pålæg sjældent med undtagelse af ost. Adelgunde købte af og til rulle- eller spegepølse samt røgede sild og radiser og et par gange myseost. Formodentlig har man brugt koldt kød fra middagen samt hjemmelavet pålæg.

Der tegner sig et nærmest fast indkøbsmønster, der omfatter daglige indkøb af de mest almindelige varer som fint brød, fløde og mælk, jævnlige indkøb af rugbrød, kød og fisk samt knapt så hyppigt af grønsager, æg og ost samt urtekram. Husholdningernes store smørbeholdninger til vinterens forbrug ser kun ud til at forekomme i 1860'erne. Spørgsmålet er, om disse storindkøb er en reminiscens af et ældre indkøbsmønster baseret på forrådshusholdning, der her er under afvikling.

Fruerne Müller, Gylding og Riise

Tre familier repræsenterer tiden fra 1890 til 1914. En serie fortrykte regnskabsbøger fra 1888-1913 stammer fra Gerda Müller, gift 1888 med Otto Müller. Siden 1884 havde han været bestyrer af Kong Salomons Apotek på Østergade, som han overtog i 1895. Familien boede i samme ejendom med deres tre sønner født i 1890, 1896 og 1902. Herudover var der i 1888 en fast pige, fra sidst i 90'erne to piger, formodentlig en kokkepige og stuepige og i 1913 tre piger. Ud over husholdningsregnskaberne er ført hovedbøger og nålepengeregnskab, kvindens personlige regnskab. Ifølge apotekerens regnskaber 1888-

Erslevs Husholdningsbog fra 1890. Mange regnskabsbøger har motivet med fru ved skrivebordet, der klart antyder hendes position. Tjenestepigen klarede de almindelige indkøb og var den, der bar varenne, når fru var ude at handle.

1904 udbetaltes gennemsnitligt to gange 50 kr. om måneden til husholdning i de første år, som dog langt fra altid slog til, i 1896 var udgiften på 160 kr. og i 1904 på 250 kr. I et årsregnskab fra 1889 er

indtægten oplyst, der ud over gage og tantieme også omfattede renter, udbytte, lotterigevinster mm. i alt 7.314 kr., hvilket vil sige, at apotekerfamilien brugte ca. en femtedel af indtægten til husholdning.

Fra omtrent samme periode er valgt ægteparret Jacob og Olga Gylding. Han var grosserer og familien boede i Vester Voldgade. Hendes regnskabsbog er en kolonnebog fra 1894-1900. Hun fik 20 kr. om ugen stigende til 25 i 1897. Også her må der være tale om et nygift par, der i løbet af perioden fik børn. De havde også tjenestepige, først en Margrethe senere en Marie, som i husmoderens fravær stod for husførelsen.

Indkøbsmønsteret følger de tidligere med daglige indkøb. Olga Gylding købte ikke ind søndag, men lidt mere om lørdagen, mens apotekerfruen også efter søndagslukning blev indført i 1904 fortsatte med at handle om søndagen (8). Begge købte næsten dagligt fint brød, fløde og mælk. Hvad smør og rugbrød angår, købte de 2-3 kg rugbrød undertiden mere og 1½-2 kg smør om ugen. Der blev spist mere kød end fisk, det sidste gennemsnitlig en gang om ugen. Af Olga Gyldings regnskaber fremgår det, at det er forholdsvis almindelige kødvarer som flæsk, fars, karbonade, medisterpølse, der serveres, men også skinke, mørbrad og svineryg blev indkøbt. Desuden fik hun ligesom Adelgunde af og til forsyninger fra andre fx en and fra faderen, en høne fra

Maaned.	Husholdningsudgifter.						Særudgifter.		Summa.	aa
	Søndag.	Mandag.	Tirsdag.	Onsdag.	Torsdag.	Fredag.	Lørdag.	Summa.		
Brød, fint	14	14	14	22	63	10	10	147	60	
- Hug-	14				14		14	56	70	
Fiske		24		18		15		57	40	
Mælk	32	32	48	48	64	32	32	280	135	
Fisk				1	4			2	2	
Grønt osv.		90					10	22		
Kartofler					1	10				
Kjød, Fars			1	70		1	70	2	142	
Kaffe, The	70							43	118	
Krydderier										
Lya og Olie		19							37	
Mel og Gryn			20				18		20	
Ost				1	38				38	
Smør				3	12				312	
Sukker						36			36	
Såbe, Soda										
Æg		88		42			42		170	
Øl og Vin			16						150	
Paalæg					1	10			10	
Andre				70					70	
Andre				48					48	
Andre					10				10	
Andre					75				75	
Andre							4		4	
Summa	135	268	282	829	632	229	398	2770		
Særudgifter.										
Madammen									90	
Madamhøved									40	
opbevarer 2 Børrebrød									40	
Lidde Brødtag									135	
Søndagbrød 22 Børrebrød 1 set Børre									275	
Sviner									120	
Skolepenge										
Vaak										
Særudgifter i alt									585	
Husholdningsudgifter i alt									2770	
Summa									3355	
Indtægt: Rest fra forrige Uge									3167	
Rest af Indtægt 40. 12. 1899									5706	
Rest af Indtægt 40. 12. 1899									8167	
Summa som overføres til næste Uge										

Opslag i Gerda Müllers regnskabsbog fra 1890. Hvert opslag omfatter en uge, og som det fremgår, er der oplysninger om andet end indkøb. Madammen kaldes på et senere tidspunkt konen, men navn har hun ikke.

svigerforældrene i Vejle, 4 agerhøns fra en hr. Jensen. Grønsager indskrænker sig til kål, ærter, snittebønner og kartofler, mens fru Müller ofte købte grønsager og af og til frugt, men desværre uden oplysninger om arten. Begge har købt ost, æg og nu også pålæg fx pølse, rullepølse og leverpostej samt te, kaffe, sukker, gryn og mel. Af mere luksusprægede ting kan nævnes mandler, tørrede frugter, kapers og oliven. Kød er den dyreste post, smør den næstdyreste i regnskaberne.

Den sidste repræsentant for denne periode er Mathilde Riise, der har ført regnskab fra o. 1900 til 1952. Her er valgt regnskabsbøger fra 1908 og 1910. Hun var gift med Gustav Riise, der begyndte som assistent på Orlogsværftet, for siden at blive fuldmægtig, intendant og sidst overintendant. Han har ført hovedbøger, hvoraf det fremgår, at indtægten var meget lav, så der hver måned måtte hæves i banken. I de første år har han tilsyneladende suppleret sin indtægt med import af cigarer (9). Ægteparret med søn og tjenestepige boede i 1901 på Vesterbrogade, siden i Strandgade og sidst i Nyboder. Regnskaberne, der er ført i små skindindbundne kolonnebøger med navnet Riise i guldtryk på forsiden, viser stort set samme indkøbsmønster som de forrige, dog sondres der ikke mellem fint brød og rugbrød. Smørforbruget er gennemsnitlig 1½ kg om ugen. Kød kan omfatte lever, skinke, mørbrad, okse-, lamme- og kaninsteg. Der blev spist en del fisk i form af sild, torsk, rødspætter og hornfisk samt mange grøntsager som blomkål, selleri, rosenkål, asparges og en del tomater. Af pålæg blev købt: leverpostej, hønsepostej, salt kød og spegepølse. Hun fik 105 kr. i husholdningspenge om måneden, og havde hun overskud blev beløbet lagt i *Reisekassen*. Hr. Riise er da også yderst tilfreds med sin kones husførelse, hvilket han giver udtryk for i regnskabsbogen: *Naar det kniber med at faa Balance i Husholdningens knebne Budget kommer den dygtige Husmoder paa en af sine vanskeligste Prøver. Held den Mand der, som jeg, aldrig hører Ordet »Penge« fra sin Kones Mund.*

Nok så interessant er, at fru Riise i forbindelse med indkøbene også noterede dagens menu, der giver et indtryk af en borgerlig families middagsmad. Til daglig fik de som regel to retter, hvor den ene dog kunne erstattes af frugt og om søndagen undertiden tre retter. Eksempel på en uges middagsretter i oktober 1908: Søndag 4/10: *Haresteg og Tyttebærgrød med Fløde*, mandag-lørdag: *Sagovælling og Flæskefilet, Blomkål med rørt Smør og Omelet med Syltetøj, Norsk Øllebrød og stegte Ål med Karrysauce, Kaninsteg og Tyttebærgrød med Fløde, Blommesuppe med bagt Brød og Skinke med stuwet Blomkål, Kaninsteg og arme Riddere*. I november lyder en søndagsmiddag på *Kogt*

Helleflynder, Gåsesteg med Rødkål og Æblekage med Flødeskum. Man kunne fristes til at tro, at der her var tale om en gæstemiddag i anledning af Mortens Aften.

Tomater nævnes første gang hos Olga Gylding i 1894 og hos Müllers i 1905 og i 1913. I 1894 var de til syltning i 1913 til puré. Fru Riise købte ofte tomater i 1908 og ser man på menuerne, blev de bl.a. brugt til tomatsuppe. I 1913 nævnes mere industrielt fremstillede varer som bouillonterninger, papirservietter og smørrebrødspapir. Fra samme år også yoghurt.

Man kan undre sig over, at margarine, som kom frem i 1880'erne, stort set ikke forekommer i regnskaberne, men det kan skyldes, at man fortsat kunne få både fint smør og madsmør, nu benævnt taffelsmør og husholdningssmør (10). Måske var margarine heller ikke så velanskrevet i de borgerlige kredse.

Husmoderens daglige arbejde 1860-1914

Med til husmoderens arbejde hørte også vask og rengøring samt andre daglige gøremål. De fleste havde en fast pige, de lidt mere velhavende havde to eller flere. Derimod har alle gjort brug af løs hjælp til ekstra opgaver bl.a. til vask og rengøring, til opvarning og kogekone. »Konen vaskede og gjorde rent« noterede Adelgunde, og fru Linde betalte en vaskekone 3 mark og en vaskemand 3 mark og 58 skilling. Fru Topsøe havde vaskekone og fra 1874 sendte hun sit vasketøj ud. I apotekerhjemmet blev duge, sengelinned mm. sendt ud og gennem årene benyttedes forskellige vaskerier som »Dehns Vaskeri«, »Landvask« og »De døvstummes Vaskeri«. Det øvrige blev vasket af en vaskekone. Også Riise og Gylding betalte en kone for at vaske, og for de tre sidstnævnte gælder, at de betalte en strygejomfru for at stryge manchetter og kravetøjet. Samtlige har også udgifter til rulning hver måned. Til vask blev indkøbt soda, sæbe, blåt og stivelse. Fru Topsøe købte både brun og grøn sæbe, mens fru Müller også købte Marseillesæbe, en finere sæbe der var velegnet til vask af uld og silke, og som oprindeligt blev produceret i Marseille. Sæbe figurerer derimod ikke i regnskaberne fra 1860'erne og kan derfor have været en forrådsvarer, indkøbt i større portioner. I den ældste periode var sand det mest almindelige rengøringsmiddel, brugt sammen med sæbe til hvidskuring af gulve, køkkenborde og køkkentøj af træ. Det ser ud til at være på retur i 90'erne, hvor det kun forekommer hos Gyldings. Alle var i øvrigt storforbrugere af gulvklude. Af andre rengøringsmidler blev indkøbt: polervand, polerpulver, pibeler, wienerkalk, rødsten samt kakkelovnspulver, i 90'erne også skurepulver.

Alle købte jævnligt petroleum og lampevæger, mens kun fru Topsøe og fru Müller flottede sig med et par pund stearinlys, antagelig til mere festlige lejligheder. I de ældre regnskaber købte husmødrene også brændsel, men om det var til den almindelige opvarmning eller kun til brug i køkkenet fremgår ikke helt klart. Fru Linde købte mere brænde og trækul i februar end i september. Adelgunde købte kun trækul, men noterede at hun »fik et læs tørv«, som broderen må have betalt. Fru Topsøe købte tørv i sække eller tønder, småbrænde og trækul samt fra 1877 også stenkul. I de senere regnskaber ser det derimod ud til, at brændsel og gas betales af ægtemanden, der også havde udgiften til pigelønnen. Derimod blev den løse hjælp betalt af husholdningspengene også kakkellovsmanden, der flere gange om året kom for at rense komfur og kakkellovne hos Topsøes og Müllers. Adelgunde fik en enkelt gang fyrstedet rensset, hvilket tyder på, at hun havde åbent ildsted.

Regnskaberne fra 1890'erne har også oplysninger om syltning. I juni-juli syltede fru Gylding jordbær og hindbær, lavede stikkelsbærgelé og solbærsaft. I august blev der syltet brombær og tomater. I apotekerhjemmet syltede man i juni jordbær, stikkelsbær, hindbær og kirsebær, i august-september blev der syltet agurker, græskar, asier og blommer samt lavet æblegelé, mens tomater først kom med senere. Desuden lod både apotekerfruen og fru Riise nedsalte 1-2 ol sild (1 ol = 80 stk.) om efteråret til vinterens forbrug.

Borgerlige familiers forbrug og livsstil før 1914

Det er så heldigt, at det forbrugsmønster, der her er registreret, kan sammenholdes med en statistisk undersøgelse fra 1904 af de bedrestillede familiers udgifter (11). Forfatterne, Johs. Dalhoff og Edward Mackeprang opdeler de bedrestillede i tre grupper efter indtægterne: 13.000 og derover, 8.000 og 4000 årligt, dvs. at de bedrestillede både omfatter borgerskab og dele af middelklassen, fra direktøren til den lille embedsmand. Der er forskel på, hvor stor en del af indtægten, de tre grupper anvender til fødevarer, men ikke den store forskel på disse varers art sammenlignet med arbejderklassen. Skønt den samlede udgift til mad og drikke er næsten den samme hos den faglærte arbejder og den lille embedsmand ligger sidstnævntes forbrugsvaner tættere på direktørens end på arbejderens. For de bedrestillede kan der endvidere konstateres et forbrug af mere luksusprægede varer som fint brød og kager, urtekram som tørrede frugter, makaroni, te og chokolade, gode fisketyper som gedde og laks samt et med indtægten stigende forbrug af grønsager. Hertil kommer et stort kød- og smørforbrug, der også

fremhæves som regnskaberne største udgiftsposter. Det store smørforbrug kan således forklares som et tegn på velstand. Fælles for de bedrestillede familier er også, at de har udgifter til både folkehold og velgørenhed. Sammenlignes med mine resultater er der således god overensstemmelse, hvad forbrug og folkehold angår. Velgørenhed fremgår ikke af husholdningsregnskaberne, men ifølge apoteker Müllers regnskabsoversigt 1888-1904 havde han en stigende udgift til gaver og velgørenhed i takt med at indtægten steg. Der er næppe tvivl om, at samtlige familier har søgt at leve op til normerne for en borgerlig livsførelse. Men omfanget af denne har været betinget af indtægten størrelse, og i høj grad om man var i begyndelsen eller ved midten af karrieren eller virksomhedsetableringen. Forskellen fremgår bl.a. af familiernes omfang af selskabelighed og længden på deres landophold.

Ikke alle oplyser direkte om selskaber. Adelgunde har noteret, at hun til et mindre selskab serverede *Gedde, Gås og brunede Kartoffler, Kage og Bordvin*. Indkøb af særlige kød- og fiskevarer antyder selskabsmad, fx fru Topsøes indkøb af 7 pund oksehøjreb. Endnu tydeligere er det hos Gerda Müller, der en dag har ekstraudgifter til asparges, oliven og kastanjer, en skinkebov til sylte, fire høns og en halv skinke. 140 østers eller et overflødigshorn må ligeledes være til et selskab. Helt så fint var det ikke hos Olga Gylding. Hun skrev gerne lidt om det i marginen, bl.a. hvem der var inviteret samt også en liste over ekstra indkøb, som hun gerne fik tilskud til. Som regel var selskaberne på otte til ti gæster, således den 16. oktober 1899, hvor de havde ti gæster til fødselsdagsselskab og igen den 20. oktober, hvor der var otte gæster til middag. For dem serverede hun *Høns med Fiskeboller, Kiks, Smør og Ost, Lagkage, Rødvín og Portvín*. Tilsvarende omtale af gæstemenuer er først med i de senere af Gerda Müllers regnskaber. I 1913 forekommer to typer af gæstebud, søndagsmiddage for nogle få gæster og store middage for ca. 20 gæster. Til de første serveredes tre retter og til de sidste fem til seks. Den 8. maj fx *Helleflynder med Rejer og Mayonnaise, Skinke med Spinat og Makaroni, Lammesteg med Kompot og Salat, Karamelbudding, Is og Konfekt*.

I de fleste regnskabsbøger er der som regel en pause i regnskaberne i sommertiden i forbindelse med ferie eller landophold. Både familierne Linde, Topsøe og Riise holdt ferie i august, de sidstnævnte i hus i Dragør. Adelgunde var på flere mindre besøg hos familien på landet i sommermånederne bl.a. i Herringløse og Roskilde. Derimod var det hos Gyldings kun husmoderen og børnene, der var bortrejst ca. en måned i sommertiden, mens pigen overtog husførelsen for ægteman-

den i den pågældende periode. Flere år var de fx gæster hos en pastor Carøe, et andet år hos svigerforældrene i Vejle. Gerda Müllers regnskaber fortsætter også i sommerperioden, selv om de var på landophold. Sommertiden blev tilbragt i Vedbæk, hvor de i de første år lejede sig ind lokalt, men fra 1906 ferierede i egen nyopført villa (12). Opholdet varede fra maj til slutningen af september, og forberedelserne til flytningen begyndte allerede i april. Børnene og pigerne var med og løs hjælp i form af gartner og konehjælp bl.a. til rensning af kloset og rengøring blev engageret lokalt. Apotekeren løste kort til jernbanen til sig selv og de to ældste drenge, som har måttet ind til skolen uden for skoleferien. Hvis fru eller en af pigerne skulle ind til byen, blev det derimod betalt af husholdningspengene. Det var ikke et driverliv for kvinderne bl.a. blev hele arbejdet med syltningen udført, mens man lå på landet. Der forekommer således to former for ferie, en kortere hvor man formodentlig besøger slægtninge på landet og en længere med ophold i eget eller lejet sommerbolig.

Familien Riises rejsekasse kunne tyde på planlægningen af en større rejse, men ellers er der ingen oplysninger om udenlandsrejser i regnskabsbøgerne. Derimod fremgår det af apotekerens regnskabsoversigt, at der hvert år blev brugt penge på rejser, hvoraf flere til udlandet, bl.a. til Paris, Harzen, Riesengebirge og Schweiz.

Det private

For borgerskabets kvinder var fødsler noget meget privat som de fleste i husstanden blev holdt udenfor, ligesom det også blev forbigået i regnskabsbøgerne, i hvert fald skal der et vist held til at finde oplysninger om det. Anna Linde har i 1862 en lille bemærkning i marginen »fik 20 mark til barselsgilde«, mens selve fødslen ikke kan registreres. Gerda Müllers regnskaber afslører heller intet om den ældste søns fødsel i 1890, mens apotekeren i sine regnskaber har noteret udgifter i forbindelse med Oves fødsel og dåb. Derimod omtales både mindre og større børn jævnligt i husholdningsregnskaberne i forbindelse med udgifter til dem. I 1896 da sønnen Axel blev født, blev der købt et badekar og en flaske til børnemælk, men intet om fødslen. En løs brochure indlagt i bogen reklamerer for et sterilisationsapparat til børnemælk bestående af en kedel, ti flasker og »pattehætter«. Børnemælk er komælk fortyndet med vand, der ifølge brochuren kan gives barnet fra det er en måned. Hos Gyldings blev der i to perioder i 1894 og 1897 indkøbt »Nestlés Børnemel«, som i følge Meyers vareleksikon 1904 er en slags modernemælkserstatning. Et af de første produkter var Nestlés farine lactée. Går man tilbage i regnskaberne fra indkøbene af børne-

mel begynder, optræder der i begge år to uger, hvor fru en er sengelig-gende og regnskabet føres af en anden. Omkring en måned efter be-gynder det ret dyre indkøb af børnemel, der varer ved i en to til tre måneder, hvilket vil sige, at hun må have ammet sine børn i en måned, hvorefter hun er gået over til modermælkserstatning. Den korte am-meperiode hos borgerskabets kvinder skal i følge den svenske etnolog Jonas Frykman ses i sammenhæng med tidens tabuisering af kroppen. Sutteflasker til børnemælk eller modermælkserstatning var en løsning på problemet samt også alternativer til ansatte ammer, som man tidli-gere brugte (13). Den ene af fru Lindes tre ansatte piger i 1870 har sandsynligvis været amme til hendes dengang en måned gamle datter.

Husholdningsregnskaber fra mellemkrigstiden

Prisstigningerne under første verdenskrig var ganske voldsomme, mens inflationen efter krigen betød fortsat høje priser indtil midten af 1920'erne. Herefter faldt både priser og lønninger for fra midten af 30'erne til i dag at overgå til fortløbende stigninger. Fx kostede et kg smør i 1920 6,70 kr. og godt det halve i 1929. Smør nåede først op på 1920-prisniveauet i 1949. Fire kg rugbrød kostede ca. 90 øre både i 1920 og 1929, men havde i 1925 været oppe på 145 øre. I 1930 faldt prisen til 73 øre for herefter at stige til 99 øre i 1940 (14).

Mellemkriegstiden er repræsenteret af fire husmødre. Den første er Mathilde Riise, der førte regnskab frem til 1952. Hun skrev som tid-ligere dagens menu sammen med indkøbene, mens hendes mand ofte skrev nogle opmuntrende ord forrest i bøgerne. Apropos priserne ly-der det således i 1926:

*Nu er det lysnet lidt min Ven
Kronen er oppe ved Pari igen
Og selv om Lønningen Fatter faar
Betænkelig hurtigt nedad det gaar.
Prøver vi dog at mage det saa,
at Lille mors Penge ej blir' for smaa
Thi hver en Skilling, som blir' dig givet,
forsøder hele Familielivet.*

Den anden husmor er Maja Boje, hvis mand var sekretær i Det sociale Sekretariat, videreført som Socialpolitisk Forening, og redaktør af tidsskriftet »Børnesagens Tidende«. Han var socialt engageret og var ofte væk til møder og foredrag rundt om i landet eller til møder og middage om aftenen, hvilket fremgår af hendes notater. Ægteparret,

Praktisk *husholdningsbog* er en af de mest benyttede regnskabsbøger. Den udkom fra 1880'erne til o.1960 og har altid motivet med fruén i tidens mode ved skrivebordet. Denne er fra mellemkrigstiden.

der hverken havde børn eller tjenestepige boede i en lejlighed på Østerbrogade nær Trianglen. Hun har ført regnskab fra 1920 til 1961, alle årene i fortrykte regnskabsbøger. Højresiden brugte hun til at skrive dagbog, der næsten helt tager overhånd i 30'erne. Dagbogsoptegnelserne giver et ganske godt indtryk af en gift, hjemmegående kvindes hverdag bl.a. med omsorg for familie og slægtninge i form af hyppige besøg hos hendes svagelige moder og jævnlige besøg hos ældre tanter og onkler. Om søndagen tog ægteparret i skoven eller på besøg hos familie og venner, og en del af tiden hjalp hun sin mand på kontoret bl.a. med udsendelse af abonnementsopkrævninger på »Børnesagens Tidende«.

Den tredje husmor er Ellen Kernn, gift 1919 med kontorchef i generalpostdirektoratet Hans Chr. Kernn. Hendes regnskab findes i tre tykke kolonnebøger og omfatter perioden 1922-1941. Den første er påskrevet H. Chr. Kernn, hvilket måske antyder, at regnskabsførelsen var et krav fra ham. De havde børn og boede i Øster Farimagsgade. Hendes regnskaber afviger fra de øvrige, idet hun ligesom fru Topsøe stod for udgiften til den faste pige samt til gas og el, hvilket i øvrigt ses af husholdningsbeløbets størrelse. Der er også medtaget større indkøb som et isskab i 1922 og en symaskine i 1923.

Den sidste er Margrethe Klug-Andersen, født 1897 og gift med Carl Klug-Andersen, der blev direktør for torrevæsenet i Københavns kommune. Det var ham, der forlangte, at der blev ført nøje regnskab over husholdningsudgifterne. Hendes regnskaber er ført i almindelige noteringskalendere fra forskellige firmaer som »De Forenede Kulimportører« og »Møller & Landschultz«. Der er i alt 47 kalendere omfattende perioden 1932-79. Husstanden, der var uden tjenestefolk, bestod af forældrene og to børn, som boede i en villa i Charlottenlund.

Der er her som tidligere forskel på husholdningspengenes størrelse, der formodentlig skyldes en tilsvarende indtægtsforskel. Klug-Andersen og Maja Boje brugte begge o.150 kr. om måneden og af begges regnskaber fremgår, at det ikke var nok. Den første lagde ud af sine egne penge, den anden fik forskud på næste måneds beløb. Fru Riise brugte ca. 200 kr., mens fru Kernn, der også havde udgift til pige og andre faste udgifter, brugte knap 400 kr. Pigelønnen var på 50 kr. om måneden for en nytiltrådt pige og 60 kr. for den mere erfarne, men mere end et halvt år var den samme pige nu sjældent i huset. Fru Kernn er også den, der havde det mest luksuriøse forbrug.

Alle købte ind dagligt, dog med en tendens til indkøb på færre dage. Dagligt eller meget hyppigt blev købt mælk og brød samt ofte fløde. Forbruget af rugbrød er stadig stort, ca. 4 kg om ugen fordelt på to

indkøb. Smørforbruget varierer mere, Riise er helt nede på ½ kg om ugen, mens Klug-Andersen er oppe på knap 2 kg ugentlig i 1935. Det store forbrug kan skyldes, at hun ikke brugte margarine som de øvrige. Der er ikke de store ændringer inden for kødforbruget, alle købte både billigt og dyrt kød som medisterpølse og kødfars, mørbrad og tunge eller oksesteg og oksefilet. Hamburgerryg forekommer et par gange i 30'erne og gås er stadig festmad flere gange om året ikke blot til Mortens aften og jul. Islandske ryper og unge haner nævnes også i forbindelse med selskabsmad. Man spiste fisk en gang om ugen som tidligere både almindelige fiskevarer som fiskefars, torsk og rødspætter samt af og til pighvar. Der blev jævnlige købt grønsager, men familien Riise havde det største og mest varierede forbrug. Pålæg, ost og æg hørte også til de jævnlige indkøb, og det samme gjorde kaffe og andre kolonialvarer. Hvad det sidste angår, forekommer større regninger på urtekram- eller kolonialvarer hos Kerrns som også havde en ugentlig brødregning og mælkeregning. Hun købte desuden større portioner af visse varer fx 1 kasse te (6pund), en tønne kartofler, en kasse æbler, 50 pund honning samt saft fra Skælskør. De fleste af disse varer blev der også betalt fragt for.

Af nye varetyper fra 1920'erne kan nævnes: Endiviesalat og *fromage de Brie*, der åbenbart endnu ikke havde fået en dansk betegnelse, estragoneddike, 6 dåser ferskner, 2 dåser sardiner, en firepunds dåse engelsk marmelade samt i forbindelse med sardinerne en dåseoplukker. I 1924 købte fru Riise wc-papir og tandpulver. Fra midten af 30'erne forekommer følgende nye varetyper: Grapefruit, den engelske stavemåde kunne tyde på, at det var en nyhed. Endvidere ananas, tomatpuré og cornflakes samt »for 10 øre tyggegummi«. I 1940 kunne man købe Otagryn og pålægschokolade. Krigen satte en stopper for salg af flere af disse varer, der først kom på hylderne igen i begyndelsen af 50'erne

Husholdningsarbejdet

Alle har syltet, men det er kun hos Riise og Kern at der er nærmere oplysninger om det. Fru Riise syltede bær om sommeren som jordbær, hindbær, ribs og stikkelsbær, hvoraf en del blev brugt til rødgrød med fløde, der var en hyppig efterret store dele af året, mens de i sæsonen ofte fik jordbær med fløde. Fru Kern syltede også bær om sommeren, og om efteråret købte hun større mængder agurker både almindelige og picklesagurker, carotter, sukkerærter, perlebønner og perleløg, der formentlig skulle bruges til fremstilling af pickles.

Til vask og rengøring har man brugt soda, sæbe og brun sæbe samt

Lux sæbespåner. Maja Boje fik vasket ude ca. en gang om måneden, mens de øvrige tilsyneladende klarede det hjemme ved konehjælp eller alene. Klug-Andersen havde hverken pige eller udgifter til vask ud over sæben. Hos familien Kerrn blev der vasket hver 14. dag af en Bentsen, som fik syv kr. pr. gang og otte kr. når det var »plus oplæring«, hvilket vel har været møntet på pigen. Bentsen blev også betalt for rengøring, dog med ekstra konehjælp til hovedrengøringen. Maja Boje har noteret, når hun har gjorde hovedrent, hvilket skete to gange om året i maj og i december. Hos Kerrns og Riises betalte man for rulning, strygning, og vinduespudsning. Hos Kerrns tillige for rensning af komfur. Vinduespudsning ser ud til at være en ny udgiftspost, som de fleste formodentlig selv klarede tidligere ved de faste tjenestefolk.

Den borgerlige livsstil på retur

Selskabslivet er veldokumenteret i flere af regnskaberne. Fru Riise noterede gerne, når de var bedt ud og hos hvem, det kan også ses, at omgangskredsen har omfattet nogle bestemte familier. I januar 1924 var de ude til middag fem gange og ude til aften tre gange. Til aften betyder formodentlig et lettere traktement. Selv holdt de et større selskab 2. februar, der både omfattede middag og aftensmad. Til middagen serveredes suppe, fisk, steg og dessert, til aften *skåret smørrebrød, kager, engelsk porter samt te og kaffe*. Den 14. januar 1927 holdt de middagsselskab med i alt 24 gæster, som fik *oksehalesuppe, fisketimbale, farceret kalkun, vanilleis og konfekt* og senere var der *dækket aftensbord*. Festmaden kan spores i de følgende fire dages menuer. Også hos Kerrns blev der holdt store middagsselskaber, idet der ofte er udgift til både kokekone og opvarterske. Det var bl.a. tilfældet Mortens Aften 1922, hvor der til middagen blev indkøbt syv pund laks og to gæs. Maja Boje har for første kvartal 1925 noteret, at de var bedt ud fem gange og at de selv holdt tre selskaber med fra fem til ti gæster. De fleste gæster er familie, men også enkelte venner eller kolleger har deltaget. Til et aftenselskab blev der serveret *Te med Bagværk, Ost og Marmelade* og til dessert *Æbletrifli*, mens menuen til en tantes 70-års fødselsdag, som de holdt for hende, lød på: *Gelérand med Brisler og italiensk Salat, helstegt Svinekam med Olivensauce, Karamelbudding*. Hertil *Hvidvin, Rødvín og Madeira*.

Alle familierne holdt ferie, men her er det som om, der er nye tider på vej. Egentlige landophold i flere måneder finder man kun hos familien Riise, der ferierede i Dragør og fra 1923 tilmed i et nyt hus. De flyttede på landet 1. juni og vendte først tilbage 24. september. Hun er også den eneste, der nævner udenlandsrejser bl.a. til Italien og Tjek-

Friday 23	Bøfde og Wienerbøfde	Hovedrengøring	75	
	Bladplæne		104	
	Peter og Salbbørre L. Ebbø i Skolen		90	
	Skinke		806	10,75
Friday 24	Madkøregning		975	
	2 Lys k. smør	Sølvstager	30	
	Baller L. Ebbø og Ligtebøfde		55	
	Skorrene Vat m. m.		222	
	Paaløse		148	
	Sprøng m.		100	
	Telefon i Aalgaard		50	15,80
			73,08	
Tuesday 27	Bøfde og Wienerbøfde	Hovedrengøring	116	
	Paaløse		70	
	Vat		118	
	Bladplæne		308	
	Tren madten f. Hovedrengøring i 5 Dage à 6,00		3000	40,12
	Vinduespudsning		500	
Sunday 28	Bøfde		15	
	Madkøse L. Ebbø		250	
	Goldcream " "		35	
	Hovedfude " " 17,00 2 Puder rensel og omsjøl tid		2145	24,9

En side i fru Kerrns regnskabsbog fra 1938 med udgifter i forbindelse med hovedrengøringen, der tog 5 dage ved fru Madsens hjælp.

koslovakiet. Ægteparret Boje holdt så vidt det kan ses kortere hotelferier i forbindelse med hans foredrag, men til gengæld flere gange om året. Derimod holdt familierne Kern og Klug-Andersen kun henholdsvis tre og to ugers sommerferie, hvilket ikke rigtig tyder på landophold i gammeldags forstand.

Ser man på den del af den borgerlige livsstil, der kan registreres i

Bikubens Regnskabsbog

Hovedregnskabsbog fra 1960'erne, der kunne fås gratis i Bikuben. Det fremgår tydeligt, at det er husmoderen, der forventes at føre familiens samlede regnskab.

regnskaberne, er der fortsat et luksuspræget forbrug hos to af familierne især i forbindelse med større selskaber. Derimod har alle ikke længere tjenestefolk, mens de der har også benytter løs hjælp til forskellige opgaver. Endelig er kortere ferier ved at fortrænge det lange landophold. Der er således eksempler på såvel en ældre traditionsbunden livsstil og en mere moderne, hvilket måske indikerer, at det gamle borgerskabs livsstil er på retur.

Efterkrigstiden 1950'erne og 60'erne

Fra denne periode er regnskaberne ikke så detaljerede som de tidligere, ligesom de heller ikke har kommentarer af nogen art. Til gengæld har de fleste af dem også hovedregnskabet med samt den årlige indtægt, hvilket vil sige, at kvinderne nu har overtaget styringen af økonomien. Mens det tidligere var husmødre fra embedsmandsfamilier og selvstændige, forekommer regnskabsførelse nu også hos almindelige lønarbejdere.

Pris- og lønmæssigt sker der en stor udvikling i denne periode ikke mindst pga. højkonjunkturen, der satte ind fra slutningen af 50'erne og varede frem til oliekrisen i 1973, hvilket også ses af pristallene. Med 1914 lig 100 som basis så pristallet ud som følger: 1950:324; 1959:438; 1961:468; 1969:742 (15).

Der er valgt fem familier, nogle fra hele perioden andre fra dele af den. Den første er Agnes, der var enke efter en forretningsmand, der døde i 1935, hvorefter hun og hendes mindreårige søn måtte flytte fra deres store villa i Charlottenlund til en lille lejlighed på Østerbro. Hun var cand.mag. i engelsk, fransk og dansk og havde som yngre undervist på gymnasier, men som gift været hjemmegående. Mor og søn levede nu af en lille pension efter manden, renter af nogle værdipapirer, et legat og lidt undervisning. Sønnen fik en uddannelse som ingeniør, og da han fra 1955 begyndte at tjene penge, betalte han 400 kr. om måneden til husholdningen, der har hjulpet på den betrængte økonomi. Der er brugt fortrykte regnskabsbøger, der også har oplysning om indtægtsforholdene.

Ruth og Kjeld blev gift i 1943 samme år som han blev cand. pharm. i 1966 blev han dr. pharm. og nogle år efter professor i farmaci. De boede i Virum-området først til leje, men fra 1955 i eget hus. Hun var hjemmegående og tog sig af hjemmet og deres datter. I 40'erne havde hun hjulpet sin mand med afskrivning af videnskabelige artikler, da pengene dengang var små. Hans indtægt steg kraftigt i perioden, der gjorde det muligt at købe nyt hus flere gange. Til regnskaberne er brugt kollegiehæfter inddelt i felter og med håndskrevne rubrikker i

lighed med de fortrykte. For hver måned er der desuden oversigter over indtægter og udgifter og bag i bogen er der fortegnelser over, hvad der er brugt på renlighed og personlig pleje samt nok så interessant fortegnelser over anskaffet inventar. Den tredje familie er Oluffa og Bent og deres to børn. Han var repræsentant i et tøjfirma og sørgede for hele familiens tøjforsyning. Hun var hjemmegående, som hun var blevet lovet, da de blev gift. Mens børnene var små, havde de haft ung pige indtil man ikke længere kunne få unge piger. Siden de blev gift i begyndelsen af 30'erne har de boet i Charlottenlund, først til leje og fra 1936 i eget hus. Regnskaberne er ført i fortrykte bøger, mens hovedregnskabet er ført i særskilte hæfter.

Den fjerde familie er Mary og Svend Åge og deres tre døtre. Han var telegrafist og hun var hjemmegående i begyndelsen af perioden. I 1951 fik hun en symaskine og tog samtidig et tilskærerkursus, hvorefter hun kunne bidrage til økonomien med en lille indtægt fra syning. I 1952 købte de hus nær Kastrup, hvor de har boet siden. Hun har ført regnskaber fra de blev gift i 1944 og frem til 1984 alle i fortrykte bøger. Her er der i de fleste også oversigter over indtægter og årsforbrug. I 60'erne betalte pigerne for kost og logi og den ene har i en periode boet hos forældrene sammen med sin mand. I 1962 fordobledes indtægten i forbindelse med, at Mary fik udearbejde. Nogenlunde samme forløb finder man hos den sidste familie Ella og Anders der blev gift i 1952. Han var oprindelig landarbejder, men blev fra 1950 bryggeriarbejder på Carlsberg. Hun tjente lidt ved syning og rengøring, men var også hjemmegående, mens deres søn var lille. I 1963 fik hun arbejde som medhjælp på et plejehjem, og fik derved en større indtægt. Fra 1956-74 har hun ført familiens samlede regnskaber, der ganske vist ikke omfatter de daglige indkøb kun det ugentlige forbrug, men som til gengæld viser, hvordan levevilkårene gradvist bedredes i løbet af perioden. Dette gav dem også mulighed for at give deres søn en højere uddannelse. Siden 1958 har de boet i en toværelses lejlighed på Frederiksberg.

Som det er fremgået, er der nu en større social spredning blandt familierne, der omfatter forskellige lag inden for middelklassen samt en enkelt arbejderfamilie. Af nedenstående tabel ses, at den almindelige velstandsstigning kommer alle til gode. Fra at have brugt ca. 1/3 af indtægten til husholdning i 50'erne, falder det i løbet af 60'erne til 1/8. Det gælder både den velhavende og arbejderfamilien, men for den sidste skulle der to indtægter til, og alligevel udgør det faktiske forbrug kun ca. 1/3 af den velhavendes. Trods det har begge et overskud til opsparing og andet forbrug.

Familiernes gennemsnitlige månedlige udgift til husholdning samt udgiften i procent af indtægten (16).

Husmødre	1951	%	1958	%	1962	%	1968	%
Agnes	260	50	280	33	-	-	-	-
Ruth	300	27	525	23	810	19	1150	13
Mary	340	32	470	29	650	25	750	-
Oluffa	-	-	-	-	690	12	780	13
Ella	-	-	350	28	405	24	545	13

Alle husmødrene har købt ind dagligt dog med en tendens til lidt større indkøb fredag og lørdag. Agnes og Mary købte desuden stort ind en gang om måneden, fortrinsvis købmandsvarer som mel, gryn, sukker, kaffe, te, øl og vand. Flere havde regning hos købmand samt mælkerregning, der blev betalt sidst på ugen. Derimod er det vanskeligt at sige noget om mængden af de enkelte varer, da flere varegrupper ofte er slået sammen. Sammenlignet med tidligere er forbruget af smør ikke særlig stort fra $\frac{1}{4}$ til $\frac{1}{2}$ kg om ugen, men til gengæld synes forbruget af margarine at være steget og det samme gælder pålæg. Den ugentlige udgift til pålæg kommer op på højde med kød, ja den kan tilmed være højere. Rugbrød spises der stadig meget af, hvor to til fire kg om ugen alt efter familiens størrelse synes at være normen. Hvedebrød og kager købes ret ofte, men formodentlig er der nu tale om morgenbrød og ikke hvedebrød til dagen. Som tidligere blev der spist langt mere kød end fisk, det sidste kun en gang om ugen eller et par gange om måneden. Grønsager og frugt købtes hyppigt af de fleste, det samme gælder kolonialvarer. De største udgifter er nu til kød, pålæg, grønsager og frugt.

Af nye varer kan nævnes konserver, der nu synes at være slået helt an, og som tilmed har fået en fast rubrik i nogle regnskabsbøger.

Husholdningsarbejdet

Rengøring er ikke så omfattende som tidligere, således er der ikke længere nogen, der betaler for hjælp til rengøring med undtagelse af vinduespudding og ej heller til vask. Vaskekonernes tid er forbi. I stedet klarer man det selv eller får vasket ude. For Agnes var det nødvendigt, da der ikke var vaskekælder i ejendommen. Hun vaskede klatvask i køkkenet, men sendte hver tredje måned kogevaske til Dehns vaskeri. Oluffa sendte hver måned vasketøj ud og førte lister over tøjet, der omfattede: duge, sengelinned, håndklæder, viskestykker og undertøj. Ruth sendte både hvidvask ud samt skjorter til vask og strygning, men i de senere år har hun også haft vaskemaskine. Mary købte en vaske-

Det var det danskproducerede Atlas køleskab Ella og Anders anskaffede i 1958 som de første i ejendommen. Illustration fra brugsvejledningen.

ATLAS

TYPE A 100
Rumindhold 105 Liter
Leveres ogsaa til Indbygning

KØLESKABE

maskine på afbetaling i 1962 samme år hun fik udearbejde, men hun har muligvis selv stået for vasken tidligere. Ella klarede selv vasken i ejendommens vaskekælder, indtil der o. 1960 kom et selvbetjeningsvaskeri i nærheden, og det bruger hun fortsat. Vaske- og rengøringsmidler har nu varemærker som Silvo, Hardol, Valo og Rinso og til den personlige pleje købte man bl.a. shampoo, Brylcreme og Aqua Welva.

Efterkrigstidens forbrug og livsstil

Som nævnt købte Ruth og Kjeld nyt hus i 1955 og anskaffede samtidig bil. I 1958 fik de fjernsyn og året efter en radio. I 1961 købte de køleskab og samme år et par af de moderne kaffekolber. I 1962, hvor de er flyttet til et nyt hus, købte de spisebord og to stole, måske til et spisekøkken, samt entrékommode og teakspejl. I 1967 blev spisestuen solgt og samme år og det efterfølgende anskaffedes nye møbler og tæpper. Hos denne familie blev alt købt kontant. Mary og Svend Aage købte også nyt, men på afbetaling. I 1968 må de have købt bil, da der er udgifter til både benzin og køretimer. I begyndelsen af 60'erne blev der købt nye møbler samt en radio og båndoptager, begge dele blev afdraget med 100 kr. om måneden. Ella og Anders fik som de første i

ejendommen et stort Atlas køleskab allerede i 1958. »Alle i huset besøgte os for at se vidunderet« oplyses det. Det blev afbetalt med 70 kr. om ugen »til gengæld var investeringen så stor, at vi næsten var de sidste i ejendommen, der fik råd til TV.« Der blev også købt nye møbler og i 1968 en brugt Ford Anglia. Anskaffelserne afspejler meget godt den forbrugsekspllosion, der kom fra slutningen af 50'erne og varede ved ind i 70'erne. Det viser også, at nyanskaffelser ikke længere kun var forbeholdt de velstillede, men at alle kunne være med ikke mindst takket være afbetalingssystemet og familiernes dobbeltindtægter.

Større gæstebud afspejler sig ikke længere i regnskaberne, måske fordi de med undtagelse af egentlige familiefester som runde fødselsdage, konfirmationer og bryllupper ikke længere forekommer, men er blevet afløst af andre former for sammenkomster. Hvad ferie angår, holdt alle to til tre ugers ferie. Ruth og Kjeld tog hver sommer på nogle dages ophold hos hendes forældre i Kalundborg og tilbragte resten af ferien i Danmark eller på en rejse til udlandet. Familien i Charlottenlund holdt hvert år to til tre ugers ferie i deres sommerhus ved Dronningmølle. Ella og Anders holdt de første år ferie hos familien i Jylland, i en årrække lejede de et hus på Bornholm, og da de havde fået bil blev det til campingture med telt. I 1974 købte de sommerhus på Stevns.

Forbrug og levevis i godt hundrede år

Husholdningsregnskaberne har først og fremmest kunnet bidrage med ny viden på fødevarerområdet, hvor det mest overraskende har været det næsten faste indkøbs- og forbrugsmønster af såvel dagligvarer som dyrere og mere luksusbetonede varer, der var kendetegnende for den borgerlige families livsstil frem til mellemkrigstiden. Herefter ser dette mønster ud til at ændre sig langsomt. Hvidt brød købes ikke helt så hyppigt og formodes at blive til morgenbrød og ikke *brød til dagen*. Mælk bringes ud og betales en gang om ugen. Smørforbruget falder og erstattes delvist af margarine, kødforbruget er stadig stort, mens pålæg rykker frem som en af de dyre poster. Det samme gør frugt og grønsager. Indkøbs- og forbrugsmønsteret nærmer sig det, vi kender i dag. Fra slutningen af 1930'erne bliver der også færre faste tjenestefolk og løs hjælp til forskellige opgaver, ligesom store selskaber og lange landophold aftager og efterhånden erstattes af familiefester og kortere ferier. Det ser således ud til, at den borgerlige livsstil, der trådte så stærkt frem i de ældre perioder, nu er ved at være et afsluttet kapitel. Apotekerfamilien er et godt eksempel på århundredskiftets borgerlige livsstil, og den der kommer tættest på det, vi forstår ved det bedre borgerskab. Derimod udviste flere af de andre en mere moderat men dog

stadig borgerlig livsførelse, der kunne være betinget af, hvor i karriereforløbet eller virksomhedsetableringen man var, hvilket familien Riise er et godt eksempel på. Denne familie, der i 1908 havde måttet spare sammen af husholdningspengene til en rejse, havde i mellemkrigstiden opnået stort set samme livsførelse som apotekerfamilien i begyndelsen af århundredet med både stor selskabelighed, landophold i egen bolig og udenlandsrejser. I mellemkrigstiden findes der således stadig træk fra en borgerlig livsstil, men også træk der peger frem mod efterkrigstidens mere moderne livsstil, hvor den almindelige families udgift til fødevarer er blevet en mindre belastning på budgettet, hvilket har givet langt flere mulighed for at erhverve nogle af tidens dengang mere statusprægede forbrugsgoder som køleskab, fjernsyn og bil. Materielle ting der var med til at markere familiens økonomiske formåen over for den nære omverden, især hvis man var først med det nye, ligesom de store selskaber, de lange landophold og udenlandsrejserne tidligere var vigtige for det velhavende borgerskabs omdømme. En nok så stor ændring er sket for husmødrenes vedkommende, der fra at have været nærmest umyndiggjorte hustruer, slutter med at overtage styringen af familiens økonomi – og nogle endda med at bidrage til den.

Oversigt over familierne

<i>Husmødrene</i>	<i>Mændenes erhverv</i>	1860-78	1888-1914	1920-40	1950-70
Anna Linde	Fuldm./kancelliråd	*			
Adelgunde	Kornhandler	*			
Sigrid Topsøe, enke	Herredsfoged	*			
Gerda Müller	Apoteker		*		
Olga Gylding	Grosserer		*		
Mathilde Riise	Ass./overintendant		*	*	
Maja Boje	Sekretær, redaktør			*	
Ellen Kern	Kontorchef			*	
Margr. Klug-Andersen	Direktør for torvevæsenet			*	
Ruth	Professor				*
Agnes, enke	Forretningsmand				*
Mary	Telegrafist				*
Oluffa	Repræsentant				*
Ella	Bryggeriarbejder				*

Noter og henvisninger

1 Nationalmuseet har regnskaber fra ca. 40 familier, hvoraf halvdelen er husholdningsregnskaber, de øvrige er hovedbøger og personlige regnskaber. Husholdningsregnskaberne omfatter ca. 250 bøger. I undersøgelsen indgår udvalgte regnskaber fra 14 familier. En oversigt over familierne ses sidst i artiklen. 2 I de få tilfælde, hvor der findes regnskaber af begge typer fra samme familie, bruges hovedregnskaberne som supplement til husholdningsregnskaberne. 3 Jonas Frykman, Orvar Löfgren 1979: Den kultiverada Människan. 4 Edw. Mackeprang: Husmoderens Regnskab, i: Eva Jensen: Hjemmets Husholdningsbog,

u.å., s.156ff. 5 Poul Thestrup 1999: Mark og skilling, kroner og øre. Pengeenheder, priser og lønninger i Danmark i 360 år. Arkivernes informationsserie 1999, s.19. 6 Ibid. For hvert tiår angives priser for udvalgte varer efter vægt. Disse oplysninger har dannet grundlag for omregningen af priser til ca. vægt. 7 Inger Marie Plum 1964: Af den private smørhandels historie, s.7-45, i Erhvervshistorisk årbog 1964. Else-Marie Boyhus: I lære som kokkepige. Det danske borgerlige køkken 1880-1910, 2000, s.75. 8 Holger Rasmussen 1972: Boder og Butikker, Dansk Kulturhistorisk Museumsforening, s.62. I 1891 bestemtes i en lov, at der kun måtte holdes åbent til kl. 9 om søndagen og i 1904 indførtes heldagssøndagslukningen. 9 Ifølge vejvisere fra begyndelsen af 1900-tallet var han ass. ved Orlogsværftet og grossist i Købehavns Cigar-Import. 10 Fremgår af en trykt bestillingseddell fra Det danske Mælke-Compagni 1906. Indlagt i regnskabsbog. 11 Johs. Dalhoff, Edw. Mackeprang 1906: De bedrestillede familiers udgifter, Kbh. Tolkning af en statistisk undersøgelse fra 1904. 12 Båndudskrift af interview med Otto Müllers søn, Paul Müller 1978. Byhistorisk Arkiv Søllerød. 13 Frykman & Löfgren 1979: s.189ff og 194f, se note 3. 14 Poul Thestrup 1999: s. 46, se note 5. 15 Op.cit. s.48f. 16 Tabellen skal dog tages med et stort forbehold, da den ikke bygger på et ensartet talmateriale.

Summary

Shopping, consumption and lifestyle – on housekeeping accounts as a cultural history source 1860-1970

The article is based on a study of a number of housekeeping accounts from a period of just over a century, which the National Museum of Denmark has gathered over the years. A housekeeping account is the tool that a housewife used to keep track of everyday purchases, and for which she was given money by her husband. Almost all the museum's accounts from before World War II come from the more prosperous part of the Copenhagen population such as the families of civil servants, officers, manufacturers and wholesalers. Only later do we also see accounts from other strata of society.

The overall aim of the study has been to reveal the families' shopping and consumption patterns, but the accounts can also tell us about the housewife's work and the lifestyle of the family. The accounts from 1860 until 1914 show an almost fixed shopping and consumption pattern that can be followed up to the inter-war years. Characteristic features of the middle-class families are the consumption of butter, good meat and fish products as well as vegetables and a more luxury-oriented consumption of fine bread and cakes, tea, spices, citrus fruits and chocolate. Butter consumption was surprisingly high up to 1920 and along with meat represented the greatest expense. A statistical study from 1904 of the expenditure of the better-off families showed more or less the same pattern. In the inter-war and post-war years consumption gradually changed, and most money was now spent on meat, sandwich cuts, vegetables and fruit. Accounts from the 1950s and 1960s are not so detailed, but they do also include the overall family accounts, of which the women have now taken control. At the same time both the middle class and the working class are represented. The differences between the housekeeping expenses of the wealthy and the workers is great, but for both groups the expenditure side comes to make up an increasingly small percentage of the income in the course of the 1960s, which left room for both savings and purchases of other consumer goods like fridges, televisions and cars.

The accounts also tell us about other aspects of middle-class life. Up to the 1930s most of these families had one or more servants as well as casual help with various chores. The permanent and casual servants both disappear after World War II, as does large-scale entertainment by the bourgeoisie as well as the many months spent in the countryside, which had been the privilege of the better-off. The lifestyle of the old bourgeoisie thus seems to have been in retreat in the inter-war years, only to be superseded by the more modern lifestyle of a broader middle-class group with a special focus on material benefits.